
Ариадна Воронова
(Православни Свето-Тихоновски универзитет, Москва)

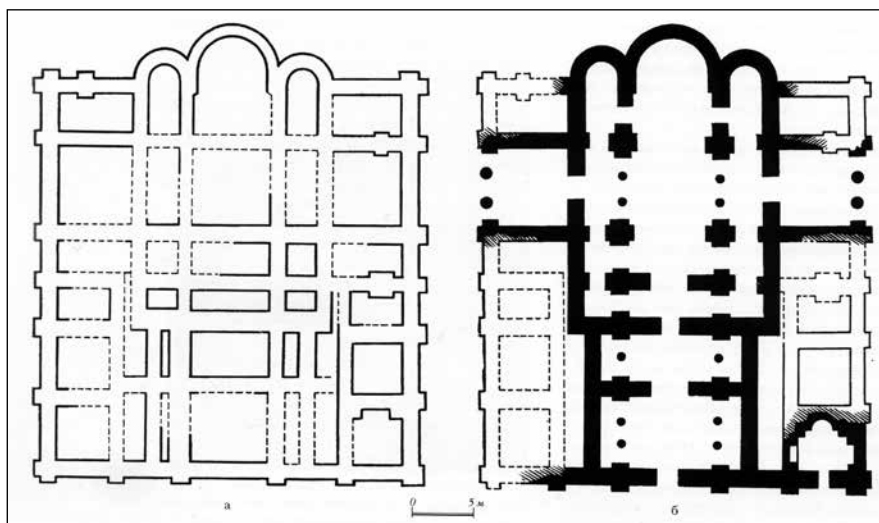
УСПОН ВИЗАНТИЈЕ 1018. ГОДИНЕ И РУСКА АРХИТЕКТУРА XI ВЕКА

Током полувековне владавине цара Василија II (975-1025) Византија је достигла врхунац своје политичке и економске моћи. Према сведочанствима, у Цариграду се у овом периоду није ништа ново градило, осим поправке Свете Софије након земљотреса и наставка изградње Влахернског храма¹. Ипак успон Византије 1018. године је изазвао сличне процесе широм целе екумене укључујући и Русију. У овом периоду дошло је до покрштавања Русије 988. године од стране светог кнеза Владимира. У градитељству хришћанско схватање огледа се у великом броју цркава, које су се надвиле над осталим зградама, стварајући силуету црквеног града. Простор стварног града хијерархијски се односио према катедрали као главној градској светињи, а одбрамбене структуре које су окруживале град такође су имале своју симболику у систему опште сакрализације урбане структуре. Унутрашњи простор цркве симболично се тумачио као „модел универзума“ са узлетом мисли од земље до Небеског Града.

За развој руских градова, главни оријентир је била Византија са утицајем грчке црквене хијерархије, саветника, мајстора, који су доносили уметничка дела, црквено посуђе, књиге. У исто време, економски и војно моћна Русија је била у контакту са културама других земаља, захваљујући династијским браковима њених владара – са Бугарском, Мађарском, Чешком, Пољском, Немачком, Скандинавијом, Хазарским каганатом, Кавказом, арапским Истоком. Међутим, у Русији су се развили чисто руски типови градова, што је у великој мери зависило од природног положаја града, почев од Кијева, чија је предност била могућност да се непријатељ примети из даљине. То је један од главних услова одбране. Кнез Олег новгородски је преузео Кијев 882. г. и учинио га престоницом своје кнежевине, називајући га „мајка градова руских“, а следећи (од 980. г.) велики кнез Владимир је саградио на месту порушеног паганског храма Перуна прву дрвену цркву свог патрона – светог Василија.²

¹ А.И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*, Москва 1987, 76.

² А.В. Бунин, Т.Ф. Саваренская, *История градостроительного искусства*, т. 1,

Сл. 1 Кијев, црква Успења Пресвете Богородице („Десетинска црква“), 989-996.
Темељи и тлоцрт, реконструкција. Према Н.В. Холостенко.

Сл. 1 Кијев, црковњ Успенія Пресвятой Богородицы («Десятинная црковњ»), 989-996. Фундаменты и план, реконструкция. По Н.В. Холостенко.

У X-XII веку Кијев је био један од највећих градова Европе и моћно средиште културе за остале градове руске државе. Писац спочетка XI в. Титмар Мерзебургски који је посетио Кијев 1018. г., сведочио је о постојању 400 цркава и 8 тржница у Кијеву. Лаврентјевски летопис из XII в. говори да је 1124. г. у Кијеву био велики пожар, у коме је само црква изгорело око 600. Град је имао најмање 35 000 становника.³ На почетку **цркве** су биле искључиво дрвене, а после 988. године у Кијеву настају камени храмови, који су се истицали на позадини дрвених зграда. Прво време куполе су се покривале оловом, а онда су почели да их покривају листовима позлаћеног бакра, а саме куполе су постале издуженијег облика. Први поменути у изворима манастир са црквом Свете Софије је основала 958. године кнегиња Олга након њеног повратка из Цариграда. Према житију светог Антонија Пећинског, у Кијеву крајем X и почетком XI века било је већ неколико манастира, као и камене двоспратне и троспратне палате (у граду и предграђима), са мермерном и шиферном резбаријом, мозаиком и фрескама. Кнез Владимир је проширио и ојачао град; у њему је било 9 епархија, а за време владавине кнеза Јарослава је успостављено још 8 нових.⁴ Кнез Владимир након освајања Херсонеса је донео одатле као ратни

Москва 1979, 219-222.

³ Древнерусское градостроительство X-XV веков, Введение (Н.Ф. Гуляницкий, А.В. Куза), Москва 1993, 14.

⁴ Древнерусское градостроительство X-XV веков, Глава 2. Градостроительство Киевского государства (X – начало XII века). Киев – столица древнерусского государства (Г.Н. Логвин), Москва 1993, 83-84.

Сл. 2 Чернигов, Спасо-Преображенска црква, око 1036. Поглед са југо-истока (golos.io).

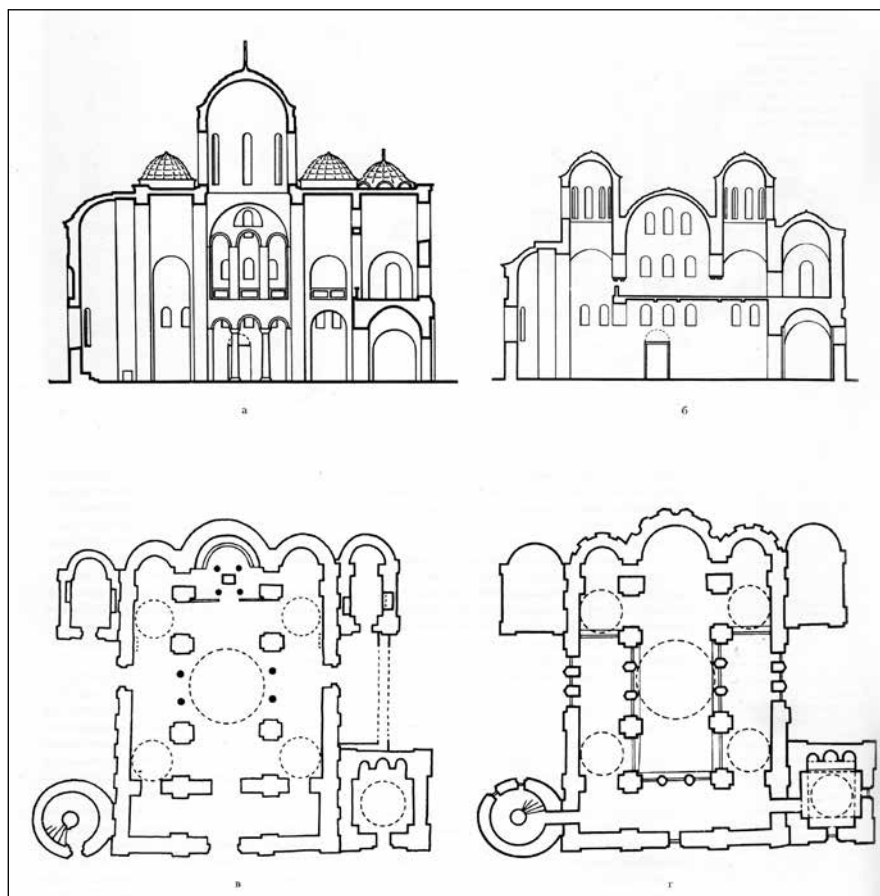
Сл. 2 Чернигов, Спасо-Преображенская церковь, около 1036. Вид с юго-востока (golos.io).

трофеј мермерне скулптуре и квадригу бронзаних коња, које је поставио на централни трг у Кијеву (исто је радио свети Константин Велики и други римски императори, који су доносили на пример обелиске из Египта).⁵

Најранији споменик камене архитектуре је (сл. 1) црква Успења Пресвете Богородице (989-996). Према летопису кнез Владимир је позвао за њену изградњу грчке мајсторе и дао цркви „десетину“ својих прихода, зато су је почели називати „Десетинска“ црква. Она је била главна катедрала митрополије и налазила се на најузвишенијем месту у центру града, окружена са четири палате – као језгро ансамбла и архитектонска доминанта града. Њена површина је два пута већа од цариградске цркве Светог Ђорђа у Манганима. Као узорак за назив, тип и функцију је узета црква Богородице на Фаросу, у Великој Цариградској палати. Други узорци су били величанствене цариградске цркве из ранијег доба: Света Софија, Света Ирина, Свети Апостоли. Десетинска црква је представљала, за византијску архитектуру карактеристичан, тробродни план са три апсиде и три пара стубова – варијанту крстасто-куполног храма.⁶

⁵ А.В. Бунин, Т.Ф. Саваренская, *Исто*, 205-206.

⁶ Плоцрт на нивоу јарака темеља омогућава различито тумачење архитектонског типа Десетинске цркве, али то су варијанте крстасто-куполне цркве типа уписаног крста. Д.Д. Ђлшин, *Архитектурный тип Десятинной церкви в Киеве: историография*

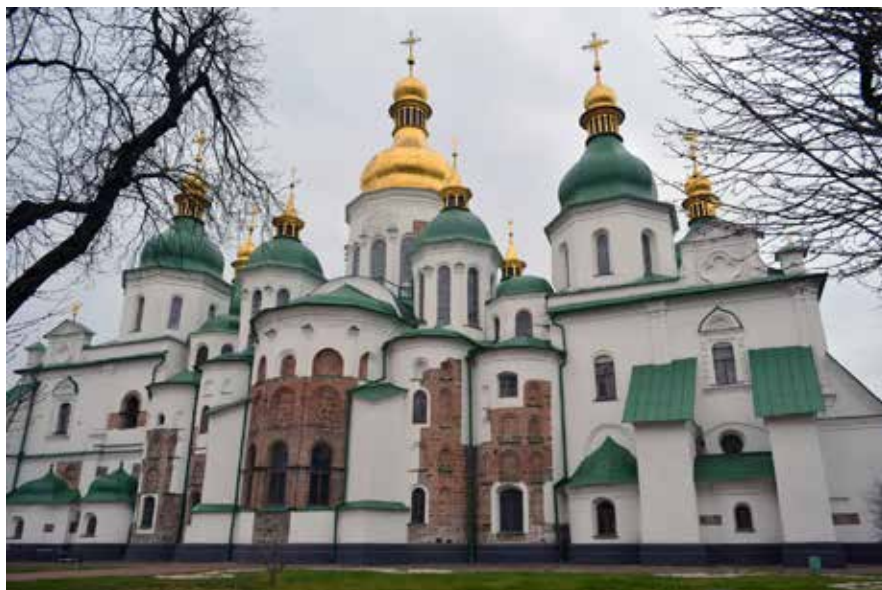
Сл. 3 Чернигов, Спасо-Преображенска црква, око 1036. Подужни и попречни пресеци, тлоцрти (доњи ниво и ниво галерија). Према А.И. Комећу.

Сл. 3 Чернигов, Спасо-Преображенская церковь, около 1036. Продольный и поперечный разрезы, планы (нижний ярус и ярус галерей). По А.И. Комечу.

Пространи спрат репродукује такве свечане просторе главних цариградских цркава, а мноштво купола је пружио могућност да се осветле просторни компартименти на галеријама. Тамо су могле да се налазе школе за децу племства, скрипториум, библиотека, ризница, архива, одаје митрополита и кнеза.⁷ У западним компартиментима на галерејима су могле

проблемы, Труды Государственного Эрмитажа LIII. Архитектура Византии и Древней Руси IX-XII веков. Материалы международного семинара 17-21 ноября 2009 года, Санкт-Петербург 2010, 349-360.

⁷ Постоји мишљење да су галерије биле дрвене, јер на бочним зидовима недостају стубови, који су служили за подршку попречних лукова, ако их је било. На овим галеријама људи су се тражили спас током монголске инвазије 1240. године, али галерије су пале и сви су погинули – камене галерије би издржале. И.Ф. Тоцкая, *К истории Десятинной церкви в Киеве*, ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней

Сл. 4 Кијев, катедрала Свете Софије, 1037. Источна фасада (Samlib.ru)

Сл. 4 Киев, собор Святой Софии, 1037. Восточный фасад (Samlib.ru)

бити капеле као у католикону светогорске Велике Лавре из X века. Другим аналозима из VI-X века могу да послуже цркве Алахан, Каср-ибн-Вардан, Дерагзи, Свете Марије у Ефесу, Успења у Никеји, Светог Климент у Анкари, Свете Софије у Солуну, Свете Софије у Визе.⁸ Ископавања Десетинске цркве су показала да је зграда изграђена од плоснате цигле византијског типа (плинфе) на начин зидања са скривеним редом. У олтару храма је постављен велики синтрон од неколико нивоа веома архаичне конструкције.⁹ Током неколико деценија црква је постала најзначајнија и најпоштованија.

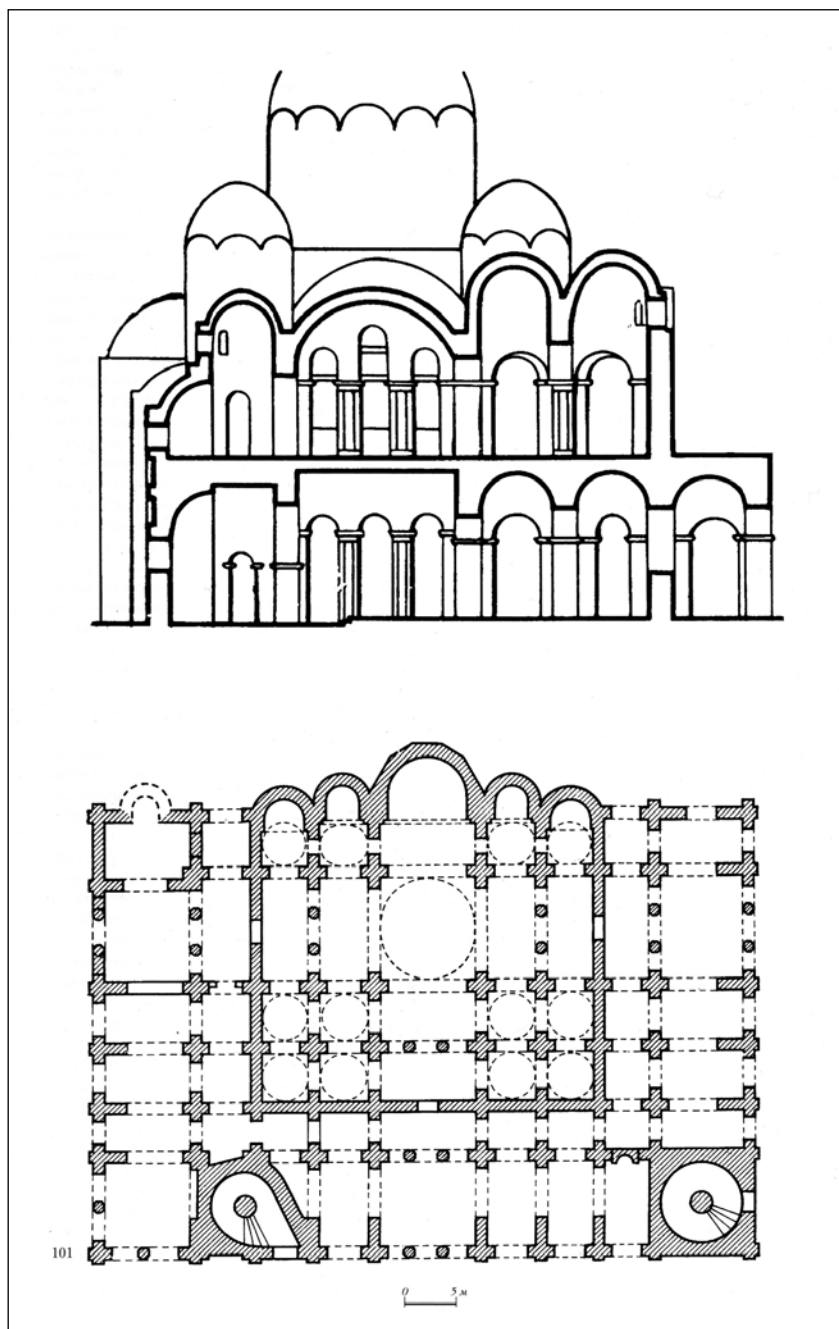
Ускоро у Русији се граде мноштво камених цркава, и постепено се формирају сопствене архитектонске школе. Следећа фаза монументалне изградње је почела у Русији 30-их година XI века. Држава је била у то време подељена између синова кнеза Владимира – Мстислава и Јарослава Мудрог.

У главном граду Мстислава – Чернигову – око 1036. године се гради *Спасо-Преображенска црква*, која се очувала до наших дана скоро у потпуности (сл. 2). Она представља тробродну зграду типа уписаног кр-

Руси в честь А.И. Комеча, Москва 2006, 443-454.

⁸ А.И. Комеч, *Архитектура конца X – середины XI века*, История русского искусства, т. 1, Искусство Киевской Руси IX – первая четверть XII века (отв. ред. Комеч А.И.), Москва 2007, 125-126.

⁹ Д.Д. Ёлшин, *Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма*, SEMINARIUM BUL-KINIANUM III, Санкт-Петербург 2012, 89.

Сл. 5 Кијев, катедрала Свете Софије, 1037. Подужни пресек, тлоцрт. Према А.И. Коменчу.

Сл. 5 Киев, собор Святой Софии, 1037. Продольный разрез, план. По А.И. Комечу.

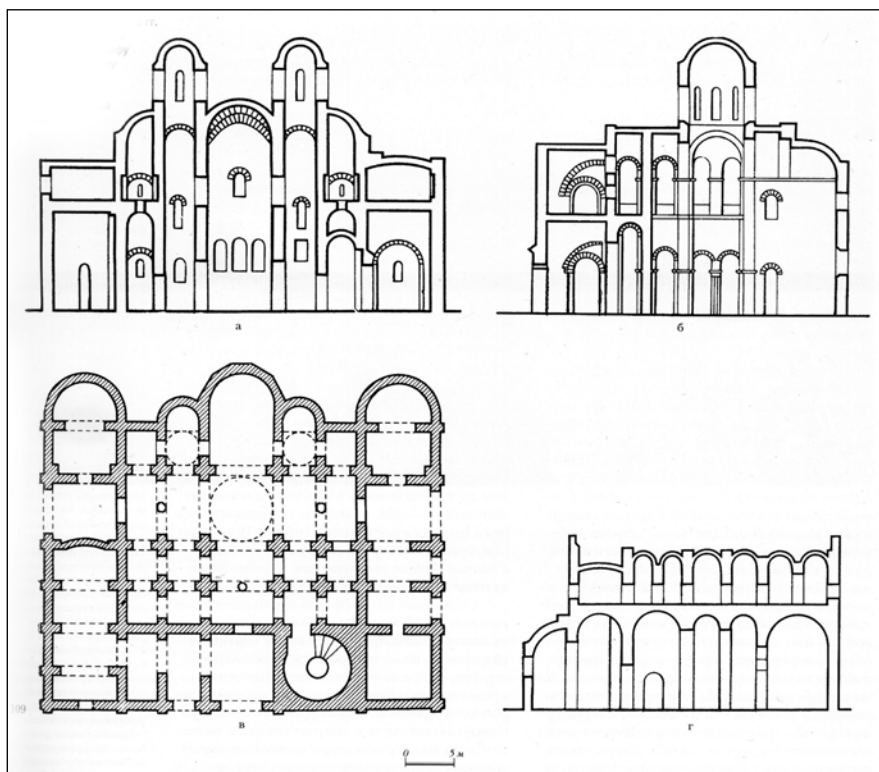
Сл. 6 Кијев, катедрала Свете Софије, 1037. Угаони једностубне палате на галерејима (Vechirniykyev.com.ua).

Сл. 6 Киев, собор Святой Софии, 1037. Угловые одностолпные палаты на галереях (Vechirniykyev.com.ua).

ста са нартексом, сличну по шеми Десетинској цркви, али испред апсиде има додатни део (вима/бема), што је типично за споменике цариградске архитектуре (сл. 3). У одсуству очуваних споменика прве половине XI века у самом Цариграду, ова црква може да послужи као пример постојаности облика, техника, појединачних елемената. Међутим, за разлику од црква Цариграда X-XI века, где се галерије налазе само над нартексом, у черниговској катедрали оне се протежу и изнад бочних бродова. То је изазвало појаву купола изнад угаоних компартимената, што не постоји у византијским храмовима тог времена. Композиција је уравнотежена двома источним куполама, што је формирало структуру од пет купола.¹⁰ До цркве је дограђена крстионица у облику минијатурног четворостубног храма и кнежевске гробне капеле, а сама црква је окружена кнежевим палатама.¹¹

¹⁰ А.И. Комеч, *Об особенностях пространственной структуры Спасо-Преображенского собора в Чернигове*, От Царьграда до Белого моря. Сборник статей по средневековому искусству в честь Э.С. Смирновой, Москва 2007, 161-182.

¹¹ Ю.С. Асеев, П.Н. Максимов, *Архитектура древнерусского государства X – начала XII в.*, Всеобщая история архитектуры, т. 3, Ленинград-Москва 1966, 535-536.

Сл. 7 Новгород, катедрала Свете Софије, 1045. Подужни и попречни пресеци, пресек по галереји, тлоцрт. Према А.И. Комећу.

Сл. 7 Новгород, собор Святой Софии, 1045. Продольный и поперечный разрезы, разрез по галерее, план. По А.И. Комечу.

Моћни крстолики стубови држе куполу и галерије, а висина галерије је једнака дужини стране поткуполног квадрата, и она служи као модул за вертикалну изградњу. То је касније постало правило за руске цркве за разлику од цариградских, где је ту улогу играла висина стубова. За унутрашњост је карактеристичан велики простор захваљујући двоспратним трибелонима, који су се појавили овде за уређење галерија по аналогiji са цариградском Светом Софијом. Они нуде утисак свечаних композиција, које воде порекло од тријумфалних лукова. Несумњиво да су цркву подигли византијски мајстори. Гломазна зграда, која доминира над простором ентеријера, не ствара утисак тежине захваљујући разиграном ритму закривљених линија. У архитектури овог споменика се изражава савршенство староруске архитектуре већ у раној фази.¹²

Син светог кнеза Владимира, кнез Јарослав Мудри (1016-1054) почео је нову фазу изградње у Русији: проширио је границе државе на југ у степу и основао мноштво нових градова на „Великом воденом путу од

¹² А.И. Комеч, *Архитектура конца X – середины XI века*, 131-138.

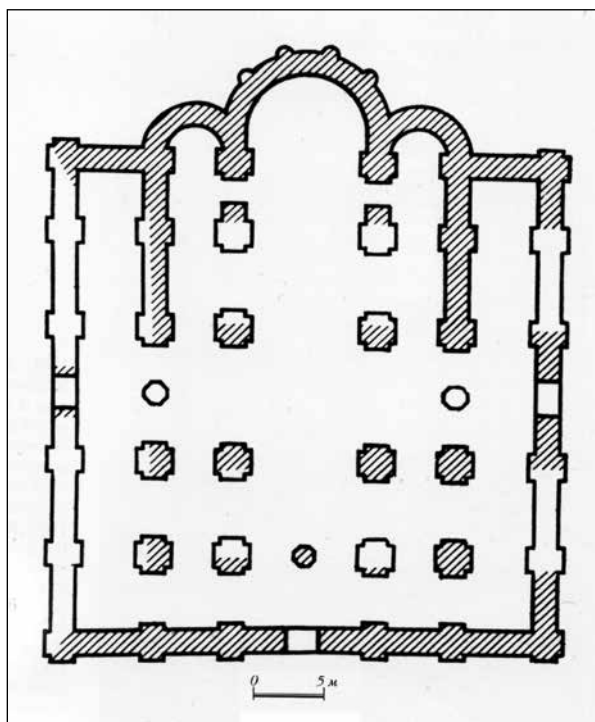

Сл. 8 Новгород, катедрала Свете Софије, 1045. Поглед са северо-истока (Samlib.ru).

Сл. 8 Новгород, собор Святой Софии, 1045. Вид с северо-востока (Samlib.ru)

Викинга у Грке“. Јарослав је ојачао Кијев и проширио његову површину од скоро десет пута, што је изазвало снажан раст и највиши процват града. Мноштво нових цркава и манастира у другој половини XI и почетком XII века у граду и изван њега је створило изражајну и богату силуету града у хармонији и равнотежи, ритму и величини, стварајући архитектонску полифонију. Исто тако су се развијали и други руски градови са брижним ставом према пејзажу.

Убрзо након изградње черниговске катедрале 1037. године подигнута је *Света Софија у Кијеву* (сл. 4). Њена грађевинска техника и архитектонски облици без сумње сведоче да су градитељи стигли из Цариграда и овде радили у традицији престоне византијске архитектуре. Велики петобродни храм са крстасто-куполним системом сводова има са источне стране пет апсида, а са осталих страна три галерије. Црква је пуно већа по површини од било којег цариградског храма из тог времена. Укупно црква има 13 купола, без врхова куле (сл. 5). Зграда има јасно изражену пирамидалну композицију која доприноси величанствености и јединствености. Многокуполност Свете Софије, која је некарактеристична за византијске традиције, се користи и као уметнички начин, који ствара величанствен и раскошни изглед, али има и функционални улогу, као што је проширење западног дела цркве, пошто је овде било неопходно да се поставе галерије. Формиране у западним угловима једностубне коморе на галеријама апсолутно су оригиналне у византијској архитектури XI века. Оне се састоје од четири идентична компартиментa завршених са куполама (сл.6). Ове сале су престижни кнежевски простори у великој свечаној катедрали.

Сл. 9 Полоцк, катедрала
Свете Софије, 1050-е.
Плоцрт. Према А.И.
Комећу.

Сл. 9 Полоцк, собор
Святой Софии, 1050-е.
План. По А.И. Комечу.

Петобродни тип цркве је настао у Русији, као специфичан кнежевски захтев за главну катедралу Кијева и касније је свесно поновљен у катедралама два највећа града – Новгорода и Полоцка¹³.

Унутрашњост Свете Софије задржала је знатан део своје првобитне декорације. Централни део зграде – поткуполни простор и главна апсида – је покривен предивним мозаиком, док су бочни делови украшени фрескама. У целини унутрашњост цркве представља хришћански космос са очигледним оваплоћењем његових истина, да би човек могао да се придружи хармонији универзума, створеног Богом. Несумњиво да је Света Софија настала као централни споменик архитектуре Кијевске Русије, која је требала да ојача утицај нове религије и државне власти, да одрази моћ и величанство младе државе. Софија Кијевска је значајна модификација византијских идеја од стране руских архитеката, што је значило рођење континуиране и одрживе локалне уметничке традиције. У јединству општег

¹³ А.И. Комеч, *Пятинефные церкви в византийской и древнерусской архитектуре*, Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции, Москва 2005, 9. Постоји верзија да су горње галерије (катихуменије) служиле као место боравка жена током богослужења: А.А. Голубева, *О функциональном назначении полатей (хор) в древнерусском зодчестве*, Труды Государственного Эрмитажа LIII. Архитектура Византии и Древней Руси IX-XII веков. Материалы международного семинара 17-21 ноября 2009 года, Санкт-Петербург 2010, 335-348.

Сл. 10 Кијев, Златна капија са црквом Благовести, 1050-е. Поглед са југо-запада (piccy.info).

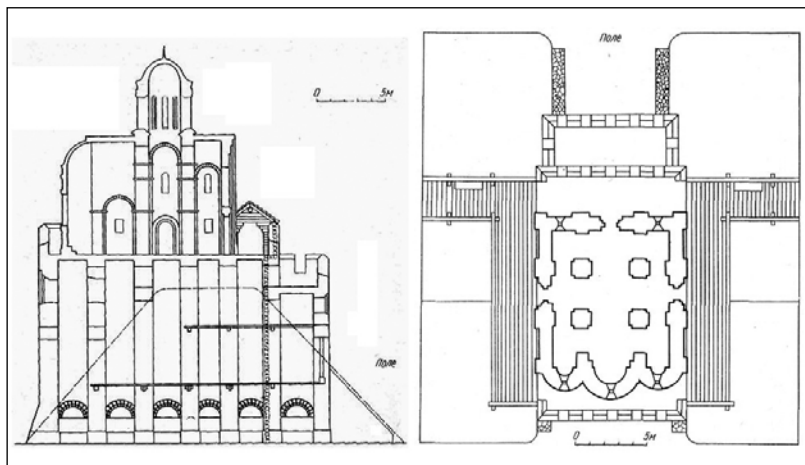
Сл. 10 Киев, Золотые ворота с церковью Благовещения, 1050-е. Вид с юго-запада (piccy.info)

архитектонско-уметничког концепта нашли су своју примену многи нови за Русију конструктивни и декоративни начини, који су касније постали правило.¹⁴

Упркос готово истовременој појави Кијева и Новгорода, они су веома различити међу собом како у архитектонском, тако и у погледу планирања. То се објашњава различитим природним условима (Кијев је на брду, Новгород је на равници) и уметничким карактеристикама руског Севера (Новгород, Псков, Изборск, Стара Ладога) и југа (Кијев, Чернигов, Галић). Новгород је добио компактан, скоро округли план са тврђавом у центру: река Волхов дели град на два дела. Он је имао веома повољан географски положај као чвор трговачких путева између Балтике и руских земаља на Дњепру и Северу.¹⁵ Град је представљао тврђаву, као у словенским земљама Западне Европе. На месту палог паганског бога Перуна је настао манастир Богородице у Перини, а 989. године, истовремено са настанком Десетинске цркве у Кијеву, је изграђена црква Свете Софије од храста са

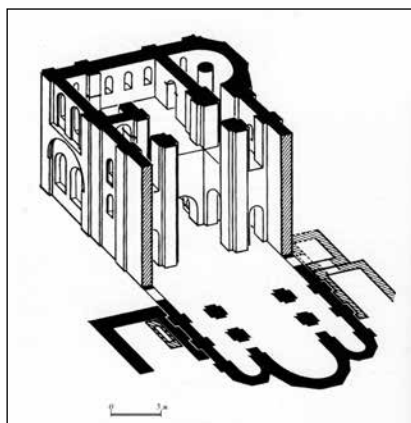
¹⁴ Ю.С. Асеев, И.Ф. Тоцкая, Г.М. Штендер, *Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве*, Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в., Москва 1988, 13-27.

¹⁵ А.В. Бунин, Т.Ф. Саваренская, *История градостроительного искусства*, т. 1, Москва 1979, 227-228.

Сл. 11 Кијев, Златна капија са црквом Благовести, 1050-е. Пресек и тлоцрт. Према С.А. Висоцком (rusarch.ru).

Сл. 11 Киев, Золотые ворота с церковью Благовещения, 1050-е. Разрез и план. По С.А. Высоцкому (rusarch.ru)

Сл. 12 Кијев, Видубицки манастир, католикон Арханђела Михајила, 1070-1088. Аксонометрија. Према А.И. Комећу.

Сл. 12 Киев, Выдубицкий монастырь, собор Архангела Михаила, 1070-1088. Аксонометрия. По А.И. Комечу.

13 купола. За време владавине кнеза Мстислава од 1116. године град расте, гради се мноштво цркава и манастира, као и Велики мост који повезује две стране града.¹⁶

Катедрала Свете Софије у Новгороду се почела градити 1045. године, завршена је 1050. године. О томе да је изграђена од стране кијевских мајстора, сведочи њихова типолошка сличност, (сл. 7) градитељски и технички начини, систем пропорцијских односа, па чак и многи детаљи. Искусни градитељи нису поновили своје старе приступе, него су много радили на нов начин, с обзиром на друге услове реда и задатке. У целини се понавља шема тлоцрта Софије Кијевске, али у нешто поједностављенијем облику: многокуполна петобродна катедрала са степеничним кулама, двоспратним галеријама и једностубним коморама у њиховим западним угловима. Екстеријер карактеришу монументалност и строгост захваљујући глатким површинама зидова без ниша, и одсуству цигле у зидању, као и шарених трака од цигле (сл. 8). Мајстори

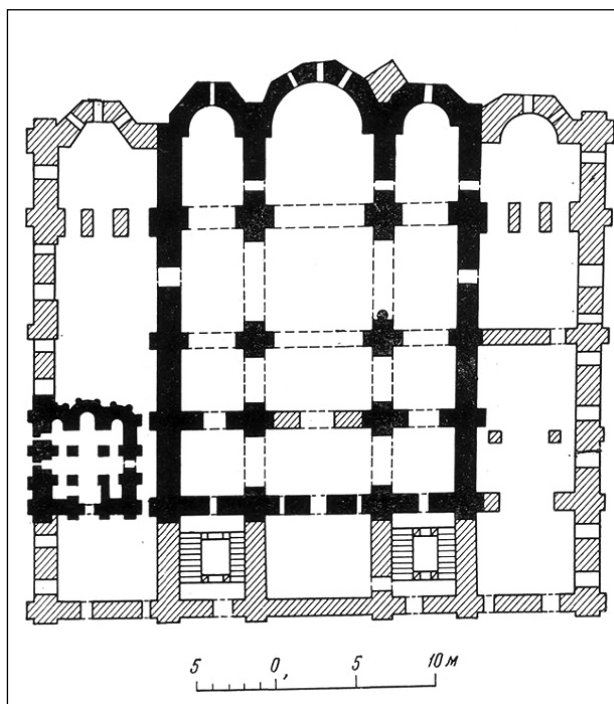
су широко користили локални грађевински материјал (плоче од кречњака) да се убрза изградња и смање трошкови. Највеће камење је остало без малтера, али лукови су од цигле, са удубљеним редом. Фасаде су подељене снажно истуреним лопатицама типа романичких контрафора. Асиметрија целе композиције даје храму живописност.¹⁷

¹⁶ Древнерусское градостроительство X-XV веков, Новгород XI – первой половины XII века (Янин В.Л., Борисевич Г.Н.), Москва 1993, 104-108.

¹⁷ Ю.С. Асеев, П.Н. Максимов, *Архитектура древнерусского государства X – начала XII в.*, Всеобщая история архитектуры, т. 3, Ленинград-Москва 1966, 544-551.

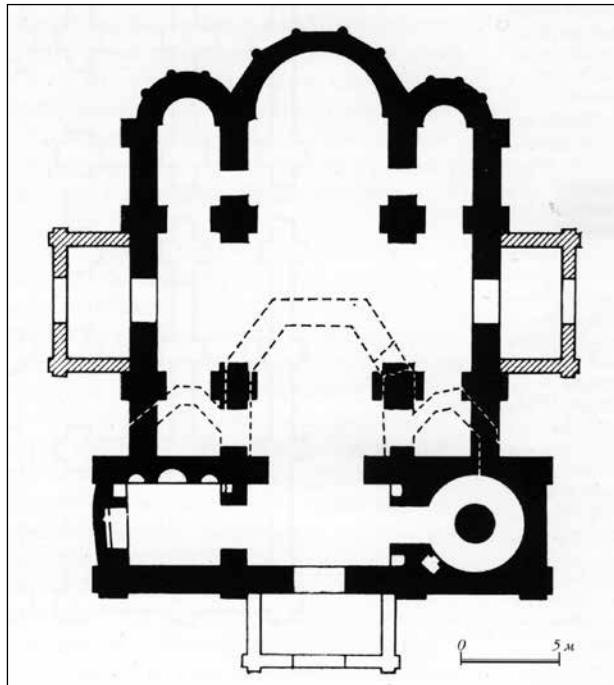
Сл. 13 Кијев,
Печински манастир,
католикон Успења
Пресвете Богородице,
1073-1078. Тлоцрт
(magisteria.ru).

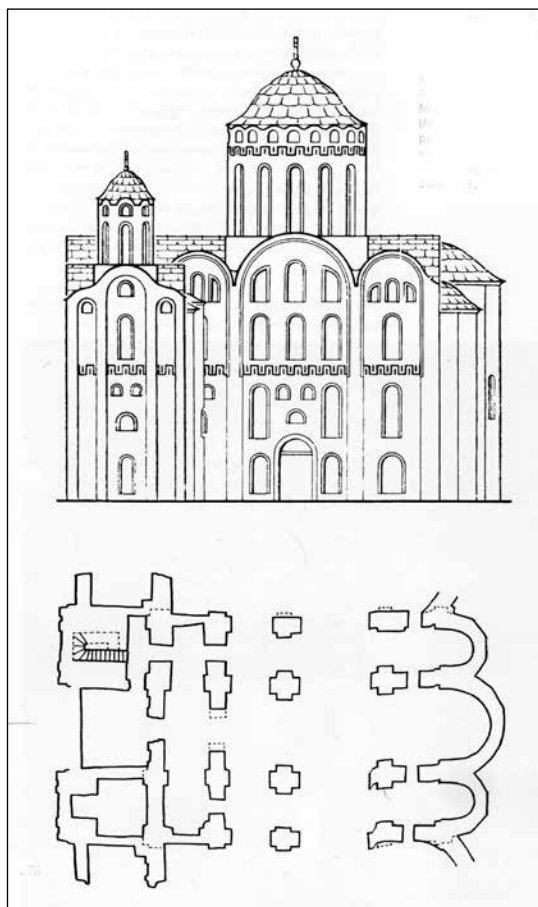
Сл. 13 Киев,
Печерский мо-
настырь, собор
Успения Пресвятой
Богородицы, 1073-
1078. План (magisteria.
ru)

Сл. 14 Кијев, црква
Спаса на Берестову, руб
XI-XII в. Тлоцрт. Према
А.И. Кomeћу.

Сл. 14 Киев, црковь
Спаса на Берестове,
рубеж XI-XII в. План.
По А.И. Кomeчу.

Сл. 15 Кијев, Михајловски Златоверхи манастир, католикон Арханђела Михајила, 1108. Јужна фасада, плочрт. Реконструкција. Према Ју.С. Асејеву.

Сл. 15 Киев, Михайловский Златоверхий монастырь, собор Архангела Михаила, 1108. Южный фасад, план. Реконструкция. По Ю.С. Асееву.

У унутрашњости се веома истичу моћнији, у односу на кијевску Свету Софију, крстолики стубови, што простору даје вертикалне пропорције, које се повећавају и висином нивоа галерије, која је 2м већа од кијевске катедрале, а сама катедрала у Новгороду пропорционално је 1,5 пута већа од оне кијевске. Ове карактеристике ентеријера с њиховим ритмом закривљених облика, њихова повећана тежина и енергија имају више везе са романичком уметношћу, него са византијском. На крају у изградњи по кијевском узору је рођено оригинално дело, где је први пут у руској градњи примењен позакомарни завршетак фасаде (у облику лунета), који формира силуете цркава и касније је постао правило у руској архитектури.

Катедрала Свете Софије у Полоцку (сл. 9) је подигнута вероватно 50-их година XI века. Главна идеја композиције плана једнака је кијевској и новгородској. Присуство ниша приближава структуру фасада оној кијевској, али у архитектури полоцке катедрале има више новгородских особина: висина нивоа галерија и дупли лукови. Карактеристика плана Софије полоцке је правилност плана, као и издужени пресвителиј.¹⁸ Неке паралеле са базиликом Свете Софије у Охриду су довеле до претпоставке да се полоцка Софија могла градити под вођством бугарских мајстора.¹⁹

Након Брестске уније 1596. године

катедрала је потпуно преграђена у стилу барока. Ипак Света Софија као прва камена грађевина у Полоцку је имала снажан утицај на каснији развој локалне архитектуре.²⁰

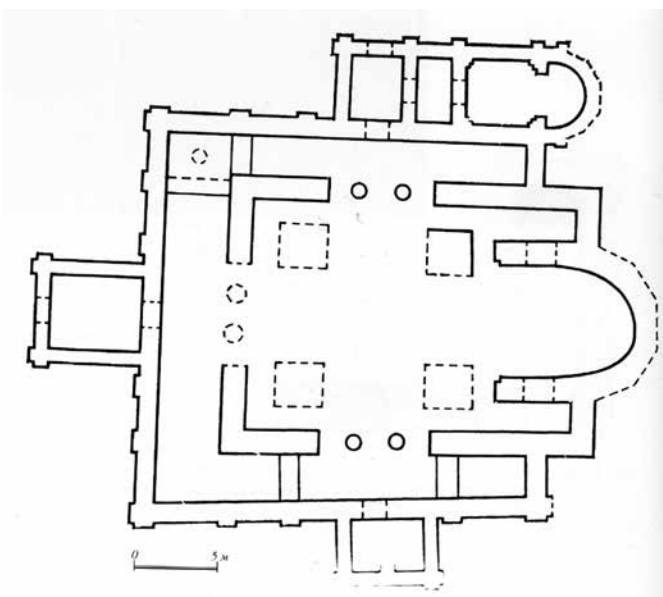
¹⁸ А.И. Комеч, *Архитектура конца X – средине XI века*, 166, 171, 173-174.

¹⁹ С.В. Тарасов, *Новый взгляд на историю Полоцкого Софийского собора*, Труды Государственного Эрмитажа XLVI. Архитектура и археология Древней Руси, Санкт-Петербург 2009, 32-40.

²⁰ В.А. Булкин, *Софийский собор и полоцкое зодчество домонгольского периода*, СОФИА. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча, Москва 2006, 89-100.

Сл. 16
Перејаслављ, кате-
драла Арханђела
Михајила, 1089.
Тлоцрт. Према
М.В. Малевској и
П.А. Рапопорту.

Сл. 16
Перејаслављ,
собор Архангела
Михаила, 1089.
План. По М.В.
Малевској и П.А.
Рапопорту.

Поред камених цркава, још више су се градиле дрвене цркве. Наиме, прва Света Софија у Новгороду, претходник оне белокамене, је изграђена 1049. године од храста. Историчари архитектуре се разликују у мишљењу, какве су везе између камене и дрвене архитектуре, која од њих је вршила утицај на развој друге. Највероватније утицај је био двосмеран. Камена архитектура, посебно црквена, је претрпела одређени утицај дрвене архитектуре са њеним техникама израде кровова на две и на четири воде и, коначно, дрвена архитектура је примила елементе каменог градитељства толико да се могло поновити у потпуно другом грађевинском материјалу.

У Кијеву 40-50-их година је изграђено још неколико објеката. Главни градитељски подухват кнеза Јарослава Мудрог су постали градски одбрамбени зидови са моћним рововима, кулама и капијама (сл. 10). Најзначајнија од њих је била *Златна капија* са црквом Благовести, која симболизује заштиту града и државе од стране виших сила. Узор за њу је била Златна капија у Цариграду. Златна капија у Кијеву је служила као тријумфални лук за част победника, због чега је имала високе отворе за пролаз и широка врата. Тробродна једнокуполна четверостубна црква Благовести је била украшена мозаицима и фрескама. Степеничне куле сведоче о присуству галерија на три стране, као и нартекса (сл. 11). Њено зидање у цариградској техници вршило се наизменичним низањем камена и цигле. У ово време је никла и црква Светог Ђорђа, која је била посвећена небеском патрону кнеза Јарослава, и црква Свете Ирине посвећена небеској патронеси његове жене Ингигерде. Посвећење кијевских цркава Светој Софији, Ирини и Ђорђу, као и називи Златне и Сребрне капије воде порекло од цариградских споменика.

После смрти кнеза Јарослава (1054) Кијевска држава је подељена међу петорицом његових синова, што је изазвало борбу за власт између

Сл. 17 Пантикапей, црква Св. Јована Крститеља, VI в., X в. Поглед са југо-истока (prochal.ru).

Сл. 17 Пантикапей (Керчь), црковњ Св. Иоанна Крститеља, VI в., X в. Вид с југо-востока (prochal.ru)

њих. Али ни то, као ни спољне претње, неће спречити пораст броја руских градова: у IX-X веку било их је 26, у XI веку појавило се још 62, у XII столећу додатних 120.²¹ Средином XI века у Русији се одвијала интензивна грађевинска активност. Ипак већ 60-их година изградња у свим руским градовима, осим Кијева, је престала, цела грађевинска активност се дешавала само тамо. У периоду од 60-их година XI века до почетка XII века у Кијеву и његовој најближој околини је изграђено седам великих цркава и неколико цркава скромније величине. Кнез Всеволод је основао *Видубицки манастир* 1070. године, (сл. 12) који је постао породични манастир његовог сина, кнеза Владимира Мономаха и његових потомака. Главна црква Арханђела Михајила је настала 1070-1088. године. У целини главна црта у градитељству друге половине XI века је постало формирање посебног типа тробродног храма, који је служио као канонски модел каснијег развоја староруске архитектуре. У другој половини XI века галерије остају само над нартексом и западним угловима наоса кијевских цркава, а цркве постају једнокуполне.

Пећински манастир је основан 1073. године по иницијативи преподобног Теодосија Пећинског и изграђен за три године од донација кнеза

²¹ А.В. Бунин, Т.Ф. Саваренская, *История градостроительного искусства*, т. 1, Москва 1979, 220.

Сл. 18 Пантикапеј, црква Св. Јована Крститеља, VI в., X в. Ентеријер

Сл. 18 Пантикапей (Керчь), црковь
Св. Иоанна Крестителя, VI в., X в. Интерьер (prochal.ru).

Светослава Јарославича. Изградњу и декорацију цркве Кијевско-Пећински патерик повезује са грчким мајсторима, који су дошли у Кијев из Цариграда по заповести Богородице. Она се њима јавила у сну са сликом цркве и рекла је: „Меру сам послала — појас Мог Сина“ (сл. 13). Слика Пећинске цркве се сматрала у Русији као канон црквене архитектуре, који је требао да буде поновљен у каснијем градитељству, како би се заједнички типолошки принцип изградње ове цркве строго сачувао. Једнокуполни Успенски католикон (1073-1078) са великим светлим ентеријером се може упоредити са највећим византијским католиконима: Свеог Ђорђа у Манганима и Светог Луке у Фокиди. 1082-1089. године грчки сликари су украсили храм фрескама и мозаиком. Након освећења Велике цркве 1089. године, Грци су остали у манастиру, а њихове мошти су чувају у пећинама. Црква Светог Бориса и Глеба у Вишгороду (исто у Кијеву) је изграђена за сахрану првих руских светих кнежева-мученика Бориса и Глеба. Прва дрвена црква је саграђена 1072. године, затим велики камени храм 1080-1090-их, који је уништен монголо-татарским најездом.

Кнежевска најстарија резиденција, *црква Спаса на Берестову* (сл. 14), од које је остао само нартекс, саграђена је на рубу XI-XII века. По својој величини она је слична катедрали Свете Софије и Успенском католикону Пећинског манастира. У стандардном плану четворостубне троапсидне цркве је промењен састав нартекса, који овде није једноделни као у раним примерима, него троделни, са степеничном кулом у јужном компартименту и гробницом у аркосолију северног компартимента. Над нартексом и угаоним компартиментима наоса се налазе галерије, а са западне стране трем са јединственим троделним луком. Несумњиво да су ове карактеристике, као и висока вертикална композиција целог храма са цариградским начином зидања са увученим редом и орнаментима меандра, нишама и крстовима, у складу са специфичностима кнежевског захтева.

Исто се може рећи и о другом кнежевском захтеву, *Михајловском Златоверхом манастиру* (сл. 15) из 1108. године, чији је четворостубни крстасто-куполни католикон са нартексом и степеничном кулом сличан католикону Видубицког манастира. Састав плана одговара уобичајеним односима: ширина централног брода једнака је бочним укључујући дебљину зидова и стубова. Галерије изнад нартекса и угаоним компартиментима наоса су прекривене кутијастим строповима, што је постало традиционално (у Успенском католикону и цркви Спаса на Берестову они су куполни). Дупли лукови галерија, који воде порекло од византијских споменика IV-V века и користе се у архитектури Русије, почевши од Десетинске цркве, као и јединствени за Кијев троделни прозори попут оних у византијским храмовима, одражавају триумфалност великокнежевске уметности.

У целини архитектуру овог периода карактерише динамичан развој и широк уравнотежен ритам, који ствара осећај целовитости и хармоније стила. Изражајност ентеријера у односу на Свету Софију у Кијеву и Светог Спаса у Чернигову се променила. Облици су се ослободили од сувишне тежине, постали лакши, више транспарентни, отвори лукова су се повећали. Захваљујући одсуству зидова унутар храма, ентеријер је добио просторно јединство при доминацији поткуполног простора. Ова тежња ка логичном

и јасном структурном облику је специфичност, не византијске, него романичке уметности. Односи бродова подсећају на систем међусобно повезаних травеја, западне фасаде се формирају по шеми романичких базилика (на пример, Сан Етјен у Кану, 1063-1081), иако је асимилација романике почела у Русији око 20-их година XII века. Руска архитектура овог периода је холистички уметнички феномен. У Кијеву се развила јака архитектонска школа, чије споменике карактеришу величанственост и разноврсност облика, засвођене конструкције, одличан квалитет радова, што повезује их не само са Цариградом, него и са творевинама античког Рима, његовој инжењеријом и занатом.²²

До краја XI века Кијев више није био једини град у коме се врши систематска изградња. Нова група мајстора од краја 80-их година интензивно ради у Перејаслављу Руском на граници југо-источне Русије, где је епархија настала пре кнежевског стола, а независна кнежевина је настала 1054. године. Перејаславски митрополит Јефрем, који је дуго живео у једном од манастира Цариграда, вероватно је одатле доводио мајсторе. Владичански двор се налази у тврђави, са Епископском капијом и црквом Светог Теодора Стратилата. *Катедрала Арханђела Михајила* (сл. 16) из 1089. године је огроман једнокуполни петобродни храм са веома великим квадратним пилонима и једном петостраном апсидом. То је место сахране перејаславских кнезова, што се у више наврата помиње у хроникама. Крстасто-куполно језгро са галеријама (можда двоспратним) се повезује трибелонима са три стране, што личи на Свету Софију у Солуну. Укупно у Перејаслављу је нађено 11 цркава из овог периода, и оне подсећају на храмове у Бугарској из X века у Виници, Патлејни, Бјалом Брјагу.²³ Такође, мајстори из Цариграда су изградили велики број малих цркава (без стубова и са два стуба) у то време у Чернигову, што је повезано са активностима кнеза Владимира Мономаха (сина византијске принцезе и унука цара Константина Мономаха). Делатност кнеза је после 1093. године стекла општеруски карактер: у састав кнежевине су укључени Смоленск и Новгород. Кнез Владимир Мономах је лично обилазио своје земље и основао у њима градске катедрале које су тамо биле прве камене зграде: на пример, 1101. године у Смоленску и Суздаљу.

Треба додати да у састав руских земаља у овом периоду је улазила Тмутараканска кнежевина на северној обали Црног мора, где су се од античких времена налазиле грчке колоније Босфорског царства, које су постале хришћанске епархије. Значајни градови ових епархија су Пантикапеј, Херсонес, Евпаторија, Теодосија, Фанагорија, Никопсис, Гермонаса (касније Таматарха, сада Тамањ). Наравно, у свим овим градовима су изграђене хришћанске базилике и читави комплекси IV-VI века: на пример, у Херсонесу, где је био крштен будући крститељ Русије свети кнез Владимир, археолози су нашли десетак цркава и 8 баптистерија.

²² А.И. Комеч, *Архитектура конца X – средине XI века*, 364-389.

²³ О.М. Иоаннисян, *О роли архитектуры Первого Болгарского царства в становлении древнерусского зодчества (конец X в.)*, Труды Государственного Эрмитажа LVII. Балканский сборник. К XXII Международному конгрессу византинистов. София, 22-27 августа 2011 года, Санкт-Петербург 2011, 31-76.

Ископавања трају још од краја XIX века па до наших дана и показују врло разнолику типологију ранохришћанских базилика које понекад имају доста развијен план и формирају читаве комплексе као што је најпознатија такозвана „Уваровска базилика“.²⁴ Ова архитектура је несумњиво утицала на касније градитељство у Русији.

У Пантикапеју (сада Керч) се сачувао једини византијски споменик у Русији – *црква Св. Јована Крститеља* (сл. 17). Она је саграђена у X веку на месту првобитне базилике VI века са коришћењем њених делова. Њен архитектонски састав и декорација подсећају на цркве Несебра из XIII века (Јован Алитургетос и Пантократор), као и на цркву Панагиа тон Халкеон у Солуну 1028. године. Црква у Пантикапеју је (сл. 18) крстастокуполна са четири крстолика пилона који се наслањају на четири мермерна стуба са коринтским капителима из VI века. Црква је имала нартекс са галеријама. Зидање се састоји од наизменичних редова камена и цигле, што је било уобичајено у Цариграду.

Након похода кнеза Владимира 987-989. година на Корсуњ (Херсонес), античка Гермонаса под називом Таматарха више од 100 година се налази под контролом руских кнежева. У близини Тмутаракани свети Никон је основао манастир у име Пресвете Богородице, о чему обавештава Кијевско-Пећински патерик. Вероватно, то је откопано насеље XI века у околини Тамани. 1022. године кнез Мстислав је наредио да се постави црква Пресвете Богородице. Темељи цркве су пронађени и ископани 50-их година XX века. Тробродни план са нартексом, као и технологија формирања темеља су слични оним који су примењени у изградњи Десетинске цркве у Кијеву. Изградња цркве је приказана на минијатури Радзивиловог летописа из XIII века²⁵.

У целини архитектура Кијевске Русије није постала провинцијална варијанта византијске архитектуре: у Кијеву су градили храмове, који немају аналогија у Византији. Постоје претпоставке о везама руске архитектуре овог периода са бугарском, посебно у аспекту трендова ка издуженим тлоцртима првих руских цркава. Такође апсиде у облику потковице у Десетинској цркви сличне су апсидама многих бугарских цркава, као и истодобни уздужни сводови бочних бродова. Поред тога, види се сличност композиције ансамбала епископског града Перејаславља Руског и Великог Преслава (претпоставља се да је перејаславски епископ Јефрем могао сматрати Перејаслављ као наследника бугарске престонице). Наводи, такође, да је попличавање Десетинске цркве испуњено по узору на чувене преславске глеђосане керамике.²⁶ Византијски мајстори су имали велико тра-

²⁴ Л.Г. Хрушкова, *Византийская архитектура Херсонеса Таврического: история изучения, методы и результаты*, Вопросы всеобщей истории архитектуры 6 (1, 2016), Москва – Санкт-Петербург 2016, 9-46.

²⁵ А.В. Арциховский, *Древнерусские миниатюры как исторический источник*, Москва 1944, 24.

²⁶ О.М. Иоаннисян, *О роли архитектуры Первого Болгарского царства в становлении древнерусского зодчества (конец X в.)*, Труды Государственного Эрмитажа LVII. Балканский сборник. К XXII Международному конгрессу византинистов. София, 22-27 августа 2011 года, Санкт-Петербург 2011, 31-76.

диционално искуство у грађевинском занату и у изградњи цркава. Ипак, чим су дошли у Русију, суочили су се са потребом да се реше овде потпуно нови задаци. Наиме, у великом броју случајева они су морали да граде цркве са веома великим галеријама, што није било карактеристично за византијске цркве тог времена. Све то је натерало византијске мајсторе да приме нову, не карактеристичну за Византију шему зграде. Поред тога, мајстори су били суочени и са необичним грађевинским материјалом.

Дакле, оригиналност задатака, присуство или одсуство одређених грађевинских материјала, локални услови већ на почетку су изазвали другачију архитектонска решења. Они су довели до стварања објеката, различитих од оних, које су мајстори градили у својој домовини. Међутим они су морали да узимају у обзир и укусе ктитора, формираних у традицији и естетским представама дрвених конструкција. Касније те карактеристике споменика су постале полазне тачке, којих су се држали градитељи следеће генерације. Архитектура Старе Русије је настала на бази византијске архитектуре, али чак и у раној фази је имала веома посебан карактер и већ у другој половини XI века створила сопствену традицију и свој пут развоја.

Ариадна Воронова

(Православный Свято-Тихоновский университет, Москва)

ПОДЪЕМ ВИЗАНТИИ 1018 ГОДА И РУССКАЯ АРХИТЕКТУРА XI ВЕКА

Подъем Византии 1018 года вызвал аналогичные процессы по всей ойкумене, включая Русь. В этот период взлета политической и экономической мощи Империи во время царствования императора Василия II (975-1025) в 988 году произошло крещение Руси святым князем Владимиром. Вскоре на Руси строится множество каменных церквей (Киев, Чернигов, Новгород, Полоцк, Переяславль Южный), и постепенно формируются собственные архитектурные школы.

В состав русских земель в этот период входило Тмутараканское княжество в Северном Причерноморье (на берегах древнего пролива Боспор Киммерийский), где с античных времен были греческие колонии Боспорского царства, ставшие потом христианскими епархиями. Значительными городами и центрами этих епархий были Пантикапей, Херсонес, Евпатория, Феодосия, Фанагория, Никопсис, Гермонасса (Таматарха, ныне Тамань). Во всех этих городах были построены христианские базилики и целые комплексы, которые влияли на развитие русской архитектуры.

Своеобразие задания, наличие или отсутствие определенных строительных материалов, местные условия уже на самых первых порах вызывали иные архитектурные решения, которые приводили к созданию зданий, непохожих на те, которые зодчие строили у себя на родине. Также они должны были считаться со вкусами заказчиков, воспитанных в традициях и эстетических представлениях деревянного строительства. В дальнейшем именно данные особенности памятников стали отправными пунктами, на которые ориентировались строители следующего поколения. Зодчество Древней Руси возникло на базе византийской архитектуры, но даже на самой ранней стадии оно имело очень своеобразный характер и уже во второй половине XI века выработало собственные традиции, получило свой, древнерусский, а не византийский путь развития.

